

MURAZZO ZAPADNE SALONITANSKE NEKROPOLE

ŽELJKO MILETIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904(497.18) Salona
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno 1988-12-26
Received

Zaštitna istraživanja Salona 1986-87. g. obuhvatila su i dijelove zapadne salonitanske nekropole s murazzom, te omogućila analiziranje njegovih arhitektonskih i drugih komponenti. Murazzo je prema ranijim istraživanjima ili kroz stariju literaturu moguće, uz prekide, pratiti od položaja Martinčevo oko 150 m zapadno od tzv. »Urbs vetusa«, preko lokaliteta »in horto Metrodori«, do Stačulina, položaja 1560 m daleko od perimetralnih zidina Salone.

Murazzo nije jedan već dva paralelna zida s obje strane antičke ceste čija je funkcija dvojaka: kao bočna potpora za cestu i kao ogradni zid nekropole. Na isti način kao i murazzo, tehnikom rustičnog opus quadratum, s njim organski vezani rađeni su pojedini zidovi hortusa.

»Kiklopski zid« ritmički je prekinut prolazima širine 3-4 m, kojima je omogućen pristup *in agro* do grobnih areala. Direktno s ceste u njih se ulazilo kroz vrata, ostataka kojih je zadnjim istraživanjima zabilježeno 7. Plašt murazza zatvarao je pogled s ceste na hortuse, pa su spomenici u četverokutnom, zidovima zatvorenom prostoru okrenuti prema sredini grobnog areala.

Očita je jedinstvena graditeljska koncepcija, iako su segmenti murazza zidani na više mjesta odjednom ili u kraćim vremenskim razmacima. U isto vrijeme došlo je do temeljite rekonstrukcije komunikacije Salona – Tragurium, kao i do prvih ukapanja na nekropoli.

Do znatnog devastiranja nekropole dolazi za provale Kvada i Markomana u drugoj pol. II st., kada se blokovi iz murazza ugrađuju u lica bedema.

Analizom strukture plašta murazza i prema kulturno-historijskim okolnostima izgradnja murazza se datira u prva dva desetljeća I st.

Zaštitna istraživanja Salona 1986-87. na terasi cestovne zaobilaznice Splita, koja su obuhvatila i dijelove zapadne salonitanske nekropole neposredno izvan perimetra Salone i njene manje dijelove unutar zapadnog gradskog proširenja, omogućila su analiziranje *murazza* i naročito njegovih arhitektonskih komponenti.¹

Nakon sustavnog istraživanja nekropole 1909-10. g. Bulić je preuzeo Frothinghamovo mišljenje o grčkoj starosti bedema Asserije i proširuje ga

¹ Ovaj rad je nastao u sklopu projekta obrade i prezentiranja podataka i materijala dobijenih istraživanjima Salone 1986/87. g. na trasi cestovne zaobilaznice Splita. Dozvolu za objavljivanje pružio mi je B. Kirigin, voditelj istraživanja. Njemu, kao i svim članovima stručne ekipe, zahvaljujem za pruženu pomoć u savjetima i dokumentaciji. Osobitu zahvalnost dugujem prof. dr. Nenadu Čambiju za pomoć pri pisanju radnje.

na bedeme Varvarije i »kiklopski« zid u Saloni.² Pri tome, zavarano njegovom masivnošću i pripadajućim »kulama«, kako je pogrešno nazvao grobne areale zidovi kojih su radeni u tehnici rustičnog *opus quadratum* kao i *murazzo*, pripisao mu je obrambenu funkciju; dok je za zidove radene u tehnici *opus incertum* i za sve ukope mislio da su nastali sekundarno, u rimsko doba.³ Prvi je Jelić točnije datirao gradnju *murazza*, stavivši je u kasno – republikansko doba, ali on zid vidi isključivo kao supstrukciju tzv. *Via munita*.⁴

Pravi odnos između *murazza* i nekropole, kao i točno datiranje u prve decenije I. st. n.e. konačno donosi Abramić interpretacijom iskapanja na terenu koji je dijelom već istražio C. Lanza.⁵ Ovom mišljenju priklonila se većina kasnijih istraživača, tako i G. Novak koji historijski određuje gradnju *murazza*, te kao *terminus ante quem* non uzima slom Batonova ustanka, a kao *terminus post quem non* odlazak legije iz Dalmacije za flavijevaca.⁶ Sondajnim i revizionim zahvatima 1970. g. nepobitno je potvrđena rimska tehnika zidanja *murazza*, koji je bio u funkciji arhitekture što zatvara grobljanski prostor i omeđuje njegove granice u odnosu na antičku cestu.⁷ Najnovije interpretacije o *murazzu* dao je N. Cambi u okviru sintetskog rada o nekropolama Salone.⁸

Najistočnije mjesto nalaza grobova zapadne nekropole je na položaju Martinčevo, a istraživao ga je C. Lanza 1826-1827. g.⁹ Nalazi se oko 90 metara istočno od ulaza u amfiteatar, odnosno oko 150 metara jugozapadno od vrata koja je Dyggve ubicirao kao Porta Graeca, vrata na zapadnom

² Stariju literaturu o *murazzu* sumirao je F. Bulić, »Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910« (dalje: F. Bulić, »Escavi...«), *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (dalje: Bull. dalm.), 33, 1910, str. 3 i d.; *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986, str. 65.

³ Isti, »Escavi...«, str. 8 i d.

⁴ L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, *Guida di Spalato e Salona*, Zadar, 1894, str. 226.

⁵ M. Abramić, »Zapadna nekropola antike Salone« (dalje: M. Abramić, »Zapadna nekropola...«), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (dalje: VAHD) 52, 1950, str. 1 i d.

⁶ Medutim G. Novak navodi da su blokovi *murazza* preuzeti iz bedema issejskog naselja u Saloni. G. Novak, »Stari Grci na jadranskom moru«, *Rad JAZU*, 322, 1961, str. 200 i d. Suić također pretpostavlja da je primarna funkcija blokova bila fortifikacijska, a sekundarna njihova upotreba sepulkralna. M. Suić, »O municipalitetu antičke Salone«, *VAHD*, 60, 1958, str. 28 i d.; Isti, »Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine«, *Diadora*, 1, 1959, bilj. 49 na str. 158.

⁷ A. Rendić – Miočević, Solin – antički grad, Lokalitet III 'in hortu Metrodori', *Arheološki pregled*, 12, 1970, str. 113 i d.

⁸ N. Cambi, »Salona i njene nekropole« (dalje N. Cambi, »Salona – nekropole...«), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 25(12), 1985/86, str. 61 i d.

⁹ Iskapanja C. Lanze opisao je njegov sin F. Lanza. (F. Lanza, *Monumenti Salonitani Inediti*, Vienna, 1856, str. 32-38.)

¹⁰ E. Dyggve, *Recherches à Salone II*, Copenhagen, 1933, str. 140, sl. 71, gdje je označen položaj Porta Graeca. Tkd. F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986, Karta u prilogu.

bedemu najstarijeg poznatog dijela Salone, tzv. Urbs vetusa.¹⁰ U Carrare je položaj ovih iskopina označen slovom R, u Lanze sa Scavi 1826-27, i za njih je Bulić utvrdio da su na kat. čestici 4058.¹¹ Na ovom položaju, u najnižem sloju, nađeni su ostaci arhitektonskog sklopa, skulpture, natpisi i urne s prilozima.¹² Arhitektonski sklop je određen kao mauzolej obitelji Lollija i datiran u rano I. st. n.e.¹³

U sjevernom susjedstvu ovog zemljišta, poljskim radovima je 1902-05. g. izbačena na površinu zemlje veća količina grobnih nalaza; tako urna cinerarija, nadgrobnih natpisa, lucerni i spaljenih kostiju.¹⁴ Sigurno najpoznatiji nalaz je stela Felicija, roba Furijska Kamilla Skrobinijska, legata provincije Dalmacije od 41-42. g. za Klaudija. Još sjevernije, u neposrednoj blizini sjevernih perimetralnih zidina Salone, u toku poljskih radova 1914. otkriveni su brojni nalazi većinom otkupljeni za Muzej.¹⁵ Zanimljiva je rana stela Licinija Digna (s navedenim dimenzijama grobne parcele i prilaza k njoj) i natpis Lucija Arruncija, veterana legije VII, koji se sigurno može datirati prije 42. godine. Negdje iz područja spomenutih nalaza grobova morala je potjecati velika stela Gaja Utija, upotrijebljena sekundarno kao nadvratnik na Porta suburbia I. Manji otklesani dijelovi ovog nadgrobnog spomenika iz prvih desetljeća I. st. n.e. nađeni su u njihovoj blizini.¹⁶

Svi dosad spomenuti grobovi nalaze se sjeverno od tzv. *Via principalis*, odnosno antičke ceste prema Trogiru. Na katastarskim mapama Salone, potpuno oblikom odudarajući od ostalih okolnih zemljišnih parcela, ističu se brojne izdužene čestice koje odražavaju isti takav oblik ceste i *murazza* pokazujući odlično njihovo pružanje.¹⁷ Zanimljivo je da te parcele dolaze sve

¹⁰ F. Carrara, *Topografia e Scavi di Salona*, Trieste, 1850, Carta delle rovine dell'antica Città di Salona; F. Lanza, nav. dj., Pianta topografica degli avanzi dell'antica Salona; F. Bulić, »Dell'iscrizione che ricorda Furius Camillus Scribonianus luogotenente della Dalmazia negli a. 41-42 dopo Cr.«, *Bull. dalm.*, 28, 1905, str. 4-6.

¹² F. Lanza, nav. dj., str. 32-38; *Antiche lapidi Salonitane inedite*, Zadar, 1850, svi natpisi uz koje stoji godina 1826-27; F. Bulić, nav. dj. str. 3 i d. Nedavno je F. Buškariol, kustatos AM Split, pronašao neobjavljeni arhivski materijal s iskapanja C. Lanze.

¹³ N. Cambi, »Salona – nekropole...«, str. 75; Isti, »Rimski portret«, *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987, kat. br. 36.

¹⁴ F. Bulić, nav. dj., str. 3 i d. Nalazi su bili na kat. čestici 4057.

¹⁵ Isti, »Trovamenti antichi ad Est dell'anfiteatro a Salona«, *Bull. dalm.*, 37, 1914, str. 60 i d. Katastarske čestice 4054 i 4055.

¹⁶ M. Abramić, »Spomenici iz bedema stare Salone«, *VAHD*, 50, 1928-1929, str. 56 i d.; TV. E. Dyggve, »Porta Suburbia I«, *Starinar*, 6, 1931, 14 i d. Grobni nalazi s kat. čest. 4054, 4055 i 4057 vjerojatno su bili uz komunikaciju okomitu na antičku cestu prema Trogiru, od koje se odvajala i prolazila kroz Porta suburbia nastala nakon izgradnje bedema oko zapadnog gradskog proširenja. Jugoistočno od amfiteatra i južno od antičke ceste prema Solinu otkriven je 1987. g. dio ulice koja se također odvajala od glavne ceste, a uz nju i grobni ukopi. Ovakvo grananje glavne osi nekropole razumljivo je zbog blizine jezgre Salone, pa su navedeni položaji bili vrlo atraktivni za ukapanje. Nakon izgradnje bedema oko zapadnog gradskog proširenja, kada prestaje funkcionirati dio zapadne nekropole unutar njega, na važnost dobija teren neposredno izvan zapadnih bedema.

¹⁷ E. Dyggve, *Rècherches à Salona II*, Copenhague, 1933, str. 140, sl. 71.

do Porta Graeca,¹⁸ odnosno do zapadnog bedema Urbs Vetusa, masivnost kojeg je uvjetovala sličan raspored i izgled katastarskih čestica, kao i *murazzo* zapadne nekropole duž antičke ceste prema Trogiru. Položaj zapadnih bedema starog grada i *murazza* pokazuju i mocire vidljive na Carrarinoj »Topografskoj mapi Salone«.¹⁹

Postojanje samog *murazza* unutar zapadnog gradskog proširenja prvi ističe tek M. Abramić, navodeći da je, u rukopisnom izvještaju C. Lanze o iskapanjima provedenim u toku 1826-27. g., na tabeli Ia naznačena pruga *murazza* dužine 22,5 metara, južno od amfiteatra.²⁰ Na istom položaju dvjema crtama je označen *murazzo* u dužini oko 40 metara u Carrarinoj »Karti ruševina Salone«.²¹ Na ovaj potez prema zapadu se nastavlja dio *murazza* koji je omeđivao južnu stranu antičke ceste, otkriven u istraživanjima 1987. g.²² *Murazzo* je na tom potezu vidljiv u dužini od dvadesetak metara i sačuvan je samo u visini jednog reda bunja ili u temeljima, dok u dužini od 27 metara na potezu između tog dijela i zapadnih bedema nisu otkriveni ni najmanji njegovi tragovi. Vjerojatno je slično stanje i sa sjeverne strane antičke ceste, što nije poznato zbog neistraženosti tog dijela. Razlog slabe očuvanosti *murazza* na tom sektoru su plitki slojevi zbog povišenosti terena, pa shodno tome izražena devastacija uključujući i suvremenu gradnju (kuće, energetske kablovi...), a pretpostaviti je i devastiranje nekropole u nadzemnim dijelovima nakon što izgradnjom bedema ona ulazi u okvire grada. Ipak se primjećuje organiziranje nekropole na parcele-hortuse, kao i popločanje antičke ceste.

Stanje arheoloških istraživanja ne može još dati odgovor na problem što je s ukopima iz rimskorepublikanskog doba. U to vrijeme Cezar u svojim komentarima o građanskom ratu spominje utvrđeno naselje (*oppidum*) u kojem su živjeli politički i upravno organizirani rimski građani (*conventus civium Romanorum*).²³ Da se takva urbana anglomeracija morala poklapati s tzv. *Urbs vetusom* pokazala su istraživanja iz 1970. godine, kad se pokazalo da su južno lice sjevernog bedema te najstarije gradske jezgre, zatim sjeverni dijelovi istočnog bedema i kula na spoju između njih rađeni karakterističnom tehnikom rustičnog *opus quadratum* s velikim bunjastim blokovima.²⁴

¹⁸ Tek u novije vrijeme objavljen je crtež i fotografija trakta zapadnog bedema i vrata *Urbs vetusa*, koji se nalaze u arhivu E. Dyggve, u: D. Rendić – Miočević, »Salona 'Quadrata' (Salonitanski oppidum/Caes., b. c. III 9/ u svjetlu novih istraživanja)«, *Zbornik za narodni život i običaje*, 49, 1983, str. 540, sl. 4a (fotografija) i 4 b (crtež).

¹⁹ F. Carrara, nav. dj., *Mappa topografica di Salona secondo le scoperte del dr Carrara*.

²⁰ M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 13.

²¹ F. Carrara, nav. dj., *Carta delle rovine dell'antica Città di Salona*.

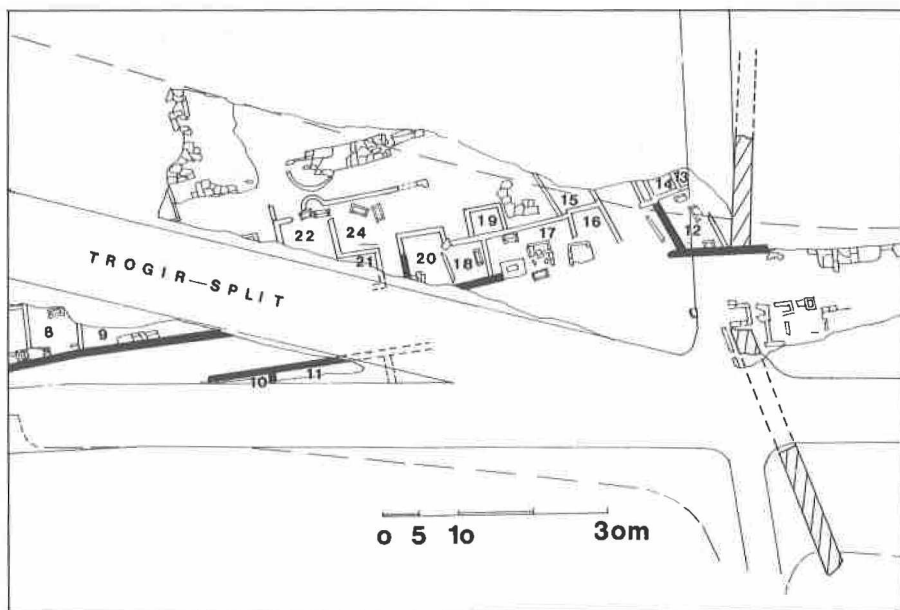
²² Sažeti izvještaj o istraživanjima vidi u J. Mardešić, »Izvještaj o zaštitnim arheološkim radovima na trasi splitske zaobilaznice kroz Salonu 1986/87.«, *Mogućnosti*, 1988, 3-4, str. 307 i d.

²³ Caes., *bell. civ. III 9, 1*.

²⁴ D. Rendić – Miočević spominje mogućnost postojanja više jezgri Salone, od kojih bi se rimskorepublikanska poklapala s granicama tzv. *Urbs vetusa*. On navodi da Dyggve, sudeći po nazivima koje koristi – *Porta Graeca* i *Urbis Graeca*, kronološki razlikuje grčki (raniji) i rimsko-

Gotovo je sigurno da je ukapanje bilo u neposrednoj blizini bedema *Urbs vetusa*, a položaj uz cestu prema Trogiru morao je biti veoma podesan za tu svrhu u periodu do prvih desetljeća I. st. n.e. Grad se tada počeo širiti i izvan najstarije jezgre pa je ukapanje na tom potezu tokom vremena vjerojatno prestalo, a kasnija izgradnja, tokom stoljeća, uništila je taj dio nekropole barem u nadzemnim dijelovima.²⁵ Međutim to su sve pretpostavke dok se ne provedu arheološka istraživanja.

Posljednjim istraživanjima otkrivena su i zapadna gradska vrata (*Porta occidentalis*), sa dijelom bedema, te je uočen njihov odnos prema *murazzo* (sl. 1; tab. I, 1 i 2). Sa sjeverne strane antičke ceste *murazzo* je sačuvan u najvećoj visini od 4 reda bunja. Teren se od ovog povišenog položaja (zbog toga je ovdje i izgrađen bedem) prema zapadu spušta (toponim Dolac) i zato blokovi *murazza* stepenasto padaju slijedeći nagib terena.²⁶ Na zapadnom završetku ovog poteza *murazza* dugog 12,5 metara on se oštro lomi prema

republikanski (kasniji) grad u istim okvirima tzv. *Urbs vetusa*. (D. Rendić – Miočević, nav. dj., str. 529 i d., osobito str. 536-538; A. Rendić – Miočević, »Solin – antički grad, Lokalitet II. Spoj gradskih bedema sjeverno od Porta cesarea«, *Arheološki pregled*, 12, 1970, str. 112-113.)

²⁵ M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 15; N. Cambi, »Salona – nekropole...«, str. 72.

²⁶ Prisutan je i toponim Jezerine, nastao zbog močvarnosti terena uzrokovane tokom potoka s obronaka Kozjaka.

sjeveru, tvoreći na taj način istočnu stranicu prolaza što vodi između parcela. Ove dvije stranice *murazza* zatvaraju prostor koji je istraživao C. Lanza još 1823. godine i gdje je nadeno više natpisa iz I. st. n.e.²⁷ Nacrt zidovlja može se vidjeti u Carrarinoj »Topografskoj mapi Salone« i odgovara suvremenom iz godine 1987, kada je iskopan i dio površine na kojoj je ranije radio C. Lanza. Ustanovljeno je da je zidovlje netočno nacrtano na Abramićevu tlorisu i pogrešno označeno kao »iskopine 1923. godine« (trebalo bi »iskopine 1823. godine«).²⁸ Trakt bedema sa sjeverne strane *murazza* preslojio je grobove u parcelama, a dijelom ih je uništio. Bedem je na višoj niveleti od *murazza* i prislonjen je na njega.

Murazzo s južne strane antičke ceste uz bedeme nije sačuvan. Zbog povišenosti terena kulturni sloj na tom mjestu veoma je plitak i devastiran gradnjom ceste prema Paraćima (one iz 1915, zatim novije s betonskom podlogom i najmlađe, asfaltne) koja se na ovom mjestu spaja sa suvremenom cestom Split-Trogir. U potpornom zidu ceste prema Paraćima nadena je velika količina antičkih spolija. Nakon prekida od nekoliko metara zbog postojanja prolaza između hortusa br. 12 i 16, gdje nije ustanovljeno ukapanje, *murazzo* sa sjeverne strane antičke ceste trebao se pojaviti kao prednja stranica na hortusima br. 16 i 17, ali tokom posljednjih istraživanja tu nije otkriven ni najmanji njegov trag (sl. 1; tab. II, 1). Sačuvan tek u temeljima javlja se ponovo u dužini 6 metara prije nego zađe ispod suvremene ceste Split-Trogir koja ga je preslojila.²⁹ Ispod nje, prema Abramićevim rezultatima, *murazzo* nije sačuvan. *Murazzo* tik zapadno od bedema, s južne strane antičke ceste također nije zabilježen, opet zbog toga što je na ovom položaju plitak kulturni sloj u kojem je raskršće nekoliko suvremenih cesta načinilo potpunu devastaciju (sl. 1). Položaj *murazza*, odnosno širinu antičke ceste, na ovom potezu može se ipak približno odrediti zbog postojanja naboja prijeska, tupine i mljevene cigle, čvrstog poput žbuke od kojeg je bio izrađen donji postroj antičke ceste. Položaj *murazza* određuje i nekoliko urna nadenih *in situ* u ležištima usječenim u živu stijenu, a koje su mogle biti samo u parcelama čiju je sjevernu stranu zatvarao isti »kiklopski zid«. U produžetku, prema zapadu, Abramić je njegovu pojavu zabilježio ispod ceste Split-Trogir (označio je slovom »B«) i istražio ga u trokutu koji čini spoj između spomenute ceste i njezina starijeg ogranka ispred INE-Naftaplina.³⁰ Ova situacija potvrđena je i posljednjim istraživanjima 1987. godine. Od tog mjesta *murazzo* s južne strane antičke ceste preslojen je tim ogrankom asfaltne ceste i dugo ga nije moguće pratiti.

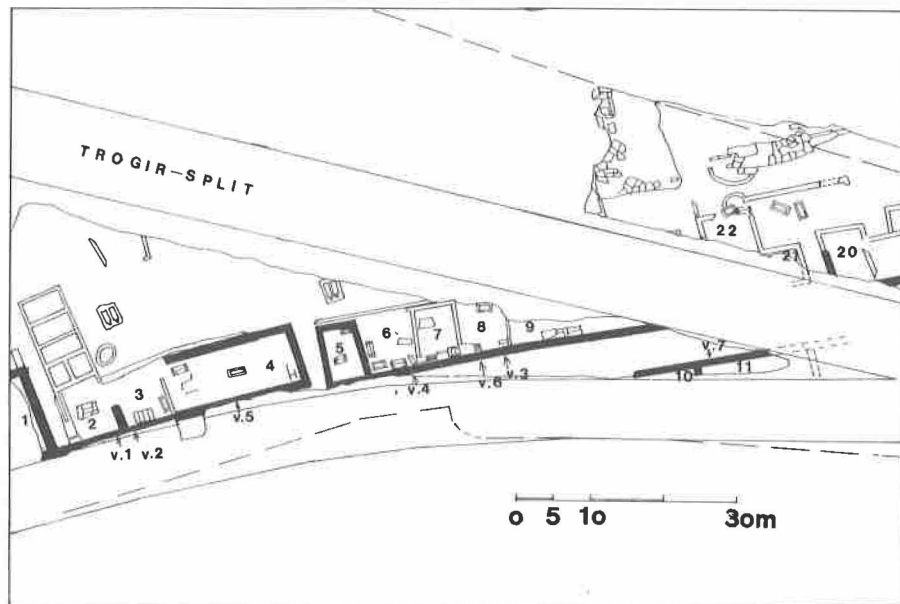
²⁷ F. Lanza, *Monumenti Salontani inediti*, Vienna, 1856, str. 25 i d., gdje spominje nalaz sepulkralne komore s brojnim paljevinskim ukopima, te pripadajuće natpise; Isti, *Antiche lapidi Salontane inedite*, Zadar, 1850, svi natpisi uz koje stoji godina iskapanja 1823; M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 13-14.

²⁸ To je područje parcela 12, 13 i 14. Isti, nav. dj., T I; F. Carrara, nav. dj., Mappa topografica di Salona secondo le scoperte del dr Carrara, a također i tekst na str. 128 i 137.

²⁹ M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 3, T I s oznakom mjesta »D«.

³⁰ Isti, nav. dj., str. 2-3, T I, gdje je *murazzo* označen s »A-B« i zid parcele označen s »C« raden istom tehnikom *opus quadratum*. Vidi sl. 1.

U toku 1987. godine istražen je prvi put i dio *murazza* sa sjeverne strane antičke ceste, u trokutastom prostoru što ga čine suvremena cesta Split-Trogir i stariji njezin ogranak koji prolazi ispred »Ine-Petronafte« (sl. 2).

Kako ovaj stariji ogranak leži točno iznad antičke komunikacije, samo za tri-desetak metara *murazza* bilo je moguće osloboditi oba njegova lica. U dužini od još pedesetak iskopanih metara *murazzo* je iskorišten kao potpora (temelj) sjevernog ruba te asfaltne ceste i stoga je oslobođeno samo njegovo sjeverno lice, ono prema parcelama nekropole. Ovaj dio *murazza* je dosta dobro sačuvan i u visinu, uglavnom do pragova vrata (ulaza) u hortuse, a ponegdje i 2-3 reda blokova iznad; njegove morfološke i druge karakteristike ovdje su najbolje vidljive, pa će uglavnom prema njemu biti protumačene. Dakle, u istočnom dijelu ovog trokutastog prostora vidljiva su oba *murazza* i između njih antička cesta (sl. 2). Na ovom mjestu ona je široka 5,30 metara i cijelom širinom vidljiva je u dužini samo pet metara, a dijelom još oko 25 metara (tab. II, 2). Nažalost ona je znatno devastirana, naročito pri gradnji starije asfaltne ceste prema Trogiru.

Dalje prema zapadu *murazzo* je vidljiv na dijelu nekropole poznatom kao »Hortus Metrodori«, udaljenom od gradskih bedema oko 230 metara.³¹ Ovaj lokalitet sa sjeverne strane antičke ceste istraživao je još C. Lanza

³¹ Pravilno tumačenje naziva »hortus« dao je N. Cambi, »Salona – nekropole...«, str. 65-66.

1824, zatim Carrara povremeno od 1844-1848, pa Bulić 1910. F. Bulić je proširio svoja iskapanja i zapadnije, na mjestu gdje je također C. Lanza radio već 1825. godine.³² Uz manje prekide *murazzo* je moguće pratiti prema zapadu duž stare ceste Split-Trogir uz Tvornicu cementa,³³ odakle se udaljava od mora prema kapeli Sv. Kajo sve do lokaliteta Stačun (Stačuline) oko 1560 m daleko od perimetralnih zidova Salone, nedaleko Kaštel-Sučurca.³⁴ Prema F. Lanzi na tom mjestu ranije je postojao mljokaz koji je potjecao iz Tiberijeva doba,³⁵ a stajao je na uglu jedne »kule«, u stvari grobne parcelehortusa građene tehnikom rustičnog opus quadratima kao i *murazzo*. Bulić je pretpostavio da ime lokaliteta dolazi od riječi statio, tj. prve stanice na putu iz Salone u Tragurium.³⁶ Izvan granica nekropole, na lokalitetu Sustipan ustanovljena je i kriptna mauzoleja s ostacima sarkofaga iz II. i III. stoljeća.³⁷ Izgleda da je *murazzo*, koji se može pratiti od potoka Blandišta do Stačuna, onaj s južne strane antičke ceste, sudeći po tome što Carrara bilježi grobove južno od njega.³⁸

Već je Abramić zapazio da se ne može govoriti o jednom zidu, tj. *murazzu*, nego postoje dva takva paralelna s jedne i s druge strane antičke ceste.³⁹ Posljednjim istraživanjima uočeno je da oni nisu neprekinuti već su u određenom ritmu ostavljeni prolazi širine nekoliko metara, kroz koje se moglo pristupiti u grobne parcele sa strane polja. Stranice tih prolaza činili su zidovi rađeni također u *opus quadratumu* i organski vezani s *murazzom*. Odnosno, potezi *murazza*, ritmički prekinuti prolazima širine 3-4 metra, završavali su organski vezanim zidovima hortusa rađenim istom tehnikom rustičnog *opus quadratuma*, čija je masivnost zavarala ranije istraživače da ih nazovu kulama i pripišu im obrambenu funkciju.⁴⁰ Takav jedan prolaz

³² Pregled istraživanja na ovom lokalitetu vidi kod F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986, str. 59 i d. Isti, »Escavi...«, str. 6 i d. Bulić je manja iskapanja vršio i kasnije: 1911. i 1914; v. Isti, »Escavi nella necropoli pagana di Salona detta Hortus Metrodori nell'a. 1911 e nell'a. 1914«, *Bull. dalm.*, 37, 1914, str. 83 i d.; zatim 1916. (v. Isti, »Escavi nella necropoli pagana di Salona detta Hortus Metrodori nell'a. 1916«, *Bull. dalm.*, XL-XLII, 1917-1919, str. 98 i d.), a nedovršena su posljednja iz 1925. (Isti, »Escavi nella... Hortus Metrodori nell'a. 1925«, *Bull. dalm.*, 47-48, 1924-1925, str. 46 i d.). U okviru jugoslavensko-američkog istraživanja Salone 1969-1970. i na lokalitetu »in horto Metrodori« izvedeni su sondažni i revizijski zahvati, te je objavljen preliminarni izvještaj. Vidi bilješku 7.

³³ F. Bulić, »Ritrovamenti antichi suburbani a Salona«, *Bull. dalm.*, 31, 1908, str. 41 i d. U istom broju časopisa v. »Iscrizioni Inedite«, str. 141 i d.

³⁴ L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, *nav. dj.*, str. 226; F. Bulić, »Escavi...«, str. 19-20; Isti, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986, str. 65-66.

³⁵ F. Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna, 1856, str. 5; M. Abramić »Zapadna nekropola...«, str. 9.

³⁶ M. Abramić, »nav. dj.«, str. 9. F. Bulić, »Escavi...«, str. 19 (bilj. 1) i 20. Isti, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986, slika na str. 66.

³⁷ N. Cambi, »Salona – nekropole...«, str. 68.

³⁸ F. Carrara, *Topografia e Scavi di Salona*, Trieste, 1850, str. 138.

³⁹ M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 12.

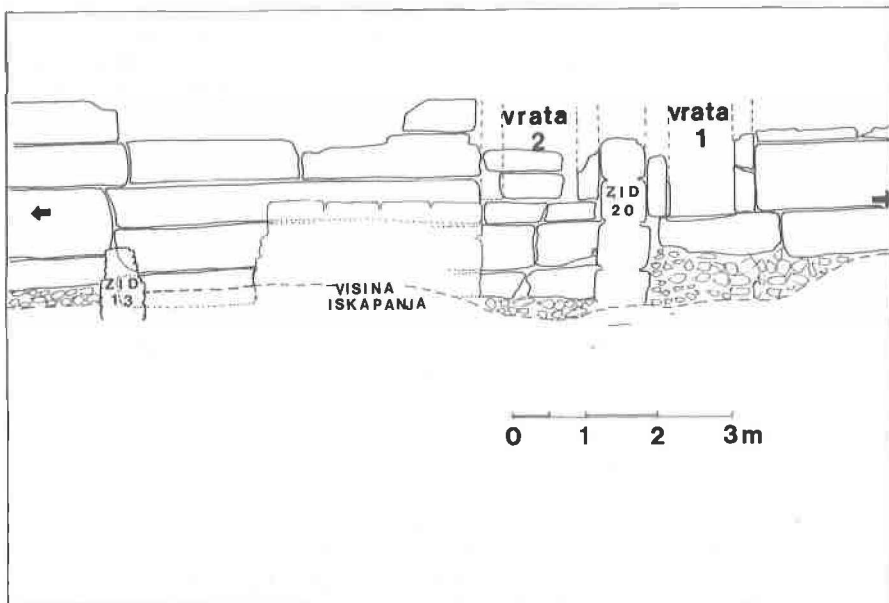
⁴⁰ Vidi bilješke 2 i 6. Hortusi rađeni u *opus quadratumu* nisu uvijek vezani uz prolaze.

otkriven je u trokutastom prostoru između dva ogranka cesta Split-Trogir (tab. III, 1), drugi je dijelom prekriven sjevernim rubom novije ceste Split-Trogir, a treći se nalazi u neposrednoj blizini zapadnih gradskih vrata (tab. II, 1). Čini se da je četvrti takav prolaz morao biti na samom zapadnom rubu trokutastog prostora, ali tu situacija nije sasvim jasna zbog kasnijih preinaka (tab. III, 2).⁴¹ Zanimljivo je da su razmaci između njih približno 30, odnosno 60 metara, što odgovara veličini od oko 100 ili 200 rimskih stopa, pa bi se eventualno moglo govoriti o određenom modulu. Osim u svrhu komuniciranja ovakvi ritmički prekidi u *murazzu* mogli su biti izvedeni radi statičke sigurnosti. Naime, *murazzo* je bio relativno uzak, a visine barem tri metra, te bi bio veoma nestabilan kad bi se radio kao ravna dugačka linija. Sporadički izgrađene »kule«, tj. obzidane parcele organski vezane s *murazzom*, davale su mu čvrstoću i stabilnost. Razlozima statičke naravi možda se može pripisati i blago lomljenje pravca linije *murazza* svakih nekoliko desetina metara, bez nekog drugog vidljivog razloga.

Pregledavanjem *murazza* blok po blok uočeni su novi momenti u njegovoj gradnji. Naime, on nije građen neprekinutim slijedom od jedne početne točke (npr. od bedema *urbs vetusa* prema zapadu), već na više mjesta odjednom ili u kraćem vremenskom intervalu, jer je očita jedinstvena graditeljska koncepcija. Do tog zaključka došli smo analizirajući situaciju u prostoru između dviju cesta Split-Trogir. Tako zid 20 i dio *murazza* koji se pruža istočno od njega organski su vezani (zajednički temelji iste dubine, bunje vezane žbukom i međusobno isprepletene, uslojavanje redova bunja) i rađeni u rustičnom *opus quadratumu* te čine dvije od istovrsnih stranica pravokutnika koji je zatvarao prostor parcela broj 3 i 4 (sl. 3). Na mjestu spoja spomenutih dviju stranica teren je u antičko doba rastao prema zapadu, pa su temelji *murazza*, koji se od zida 20 nastavlja prema zapadu, na višoj niveleti. Na taj način stepenastim skokom temelja izjednačena je visina donjeg ruba *murazza* i terena čija visina postupno bloku raste. Čini se da je taj zapadni dio *murazza* samo prislonjen na onaj »istočni«, odnosno na zid 20. Odavde iz močvarne udoline (toponim Dolac) teren se pomalo uzdiže na istok, prema gradskim bedemima. Zbog toga povremeno dolazi do stepenaste promjene visine temelja, tj. *murazza*, da se ona uskladi s uzdizanjem terena i antičke ceste prema istoku. Takav je slučaj na mjestu gdje se prislanja zid 13 (rađen u *opus incertumu*, sl. 3), zatim u visini vrata br. 5 (sl. 4) i oko 5 metara istočnije od vrata br. 5 (sl. 5).⁴² Lako se uočava smjer gradnje,

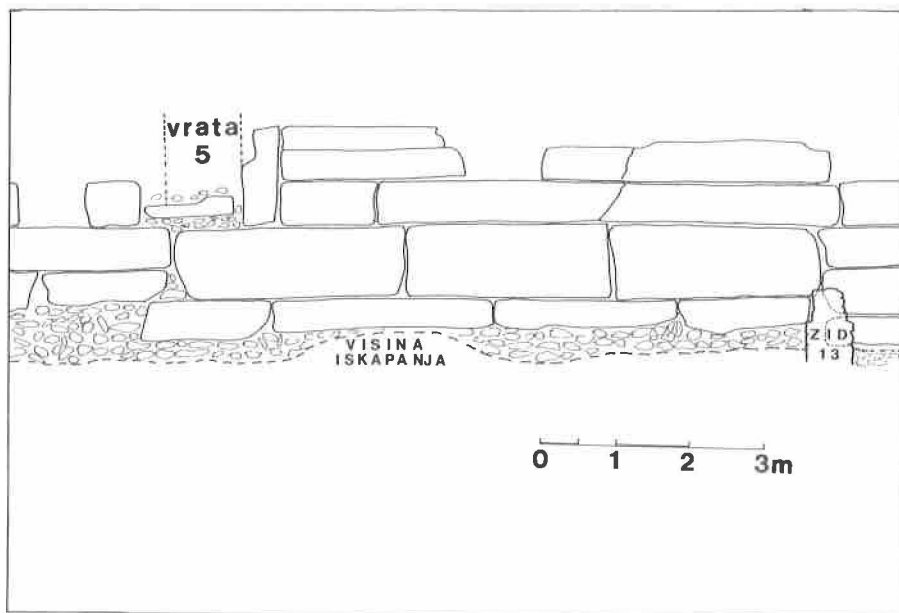
⁴¹ Na tom mjestu u *murazzu* nisu ustanovljeni veliki blokovi, već je vidljivo kasnije zazidavanje otvora manjim obrađenim kamenjem, načinom koji u *murazzu* inače nije zabilježen. Ove promjene mogle su biti u vezi s objektom (? taberna ili sl.) sjeverno od parcele br. 2. Ovaj je datiran amforom tipa Dressel 26, čija se pojava ne stavlja prije sredine I. st. n.e. i koja traje do u treće stoljeće. F. Zevi. »Appunti sulle anfore Romane«, *Archeologia classica*, XVIII (2), 1966, str. 223-225. Amfora je nađena u najnižem sloju objekta iz I. faze. Između zapadnog zida »taberne« (zid 1), njegova produžetka (zid 1 A) i zida 9 (jedan od zidova hortusa br. 1 rađen istom tehnikom kao i *murazzo*) nisu nađeni ukopi kao ni u drugim prolazima.

⁴² Okomiti »rez« vidljiv je i na *murazzu* sjeverno od antičke ceste kod Porta occidentalis (tab. I, 2; sl. 7 b).

gledajući slijed slaganja bunja, a taj je od zapada prema istoku. Teži se vodoravnom uslojavanju blokova, pa se stepenasti »skokovi« izjednačavaju u visini umetanjem dva niža ili jednog višeg bloka. Na taj je način pripremljena ravna površina i za veliki blok dužine čak 6,2 metra (sl. 4). Osim spomenute promjene u niveleti temelja oko 5 m istočnije od vrata 5, na tom je mjestu vidljivo neorgansko spajanje bunja. Korištenje malih kamenih blokova ukazuje da se dio *murazza* koji se pruža od pravca zapada prislanja na već gotovi dio *murazza* istočno od spoja. Na zadnjeg se, izgleda, prislanja zid 16, rađen u istoj strukturi kao i sam *murazzo*, ali s njim neorganski vezan (bunje se ne isprepleću, linije uslojavanja u *murazzo* i zidu nisu na istoj visini, zid i *murazzo* nisu međusobno vezani žbukom). I u temeljima zida 16 vidljiva je promjena nivelete, nešto prije nego on skrene pod kutem od 90° prema zapadu (zid 15) zatvarajući četvrtu stranu parcela br. 3 i 4.

Između zidova 16 i 17 *murazzo* je prekinut, kako je već spomenuto, te je ostavljen prolaz s antičke ceste. Zanimljivo je da pritom čela *murazza* nisu točno usmjerena jedno na drugo, već su njihove osi malo nepodudarne (sl. 2). Zidovi 17, 18 i 22 čine tri stranice, a *murazzo* četvrtu hortusa br. 5 (tab. III, 1). Sve četiri stranice izvedene su precizno i lijepo u *opus quadratumu* i međusobno su organski vezane, osim zida br. 22 koji je prislonjen na *murazzo*. Mjesto odakle je počela gradnja ovog dijela *murazza*, čiji je završetak hortus br. 5, vjerojatno je nekoliko metara istočnije od vrata br. 3.

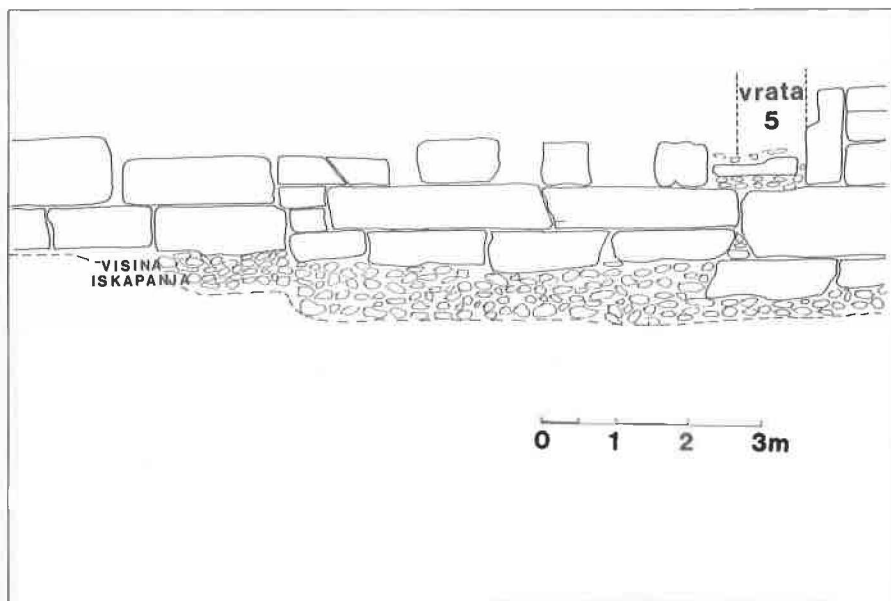

Tu je kroz cijelu visinu od četiri odnosno pet sačuvanih redova bunja vidljiv okomiti »rez«, tj. točka od koje se prema istoku i prema zapadu počeo graditi po jedan sektor *murazza* (sl. 6).⁴³ Iz priložene skice smjerova gradnje vidljivo je da su pojedini segmenti građeni u raznim pravcima i s organski pridruženim hortusima (sl. 8). Sam projekt izrade *murazza* morao je imati jedinstven koncept, a gradnja na više mjesta odjednom ili u kraćim vremenskim razmacima omogućavala je veliku uštedu vremena. Dok je cesta predstavljala javno dobro i zbog svoje predrimске starosti nepravilno je usječena u centurije salonitanskog agera, zamljište koje ulazi u okvir kasnije nekropole vjerojatno je pripadalo pojedinim gradskim obiteljima koje su ga po slobodnoj volji mogle prodavati. Nije isključeno da je financijski teret izgradnje pripadajućeg poteza *murazza* podnosila vlasnička obitelj.⁴⁴

Da bi se bolje utvrdio odnos *murazza* i antičke ceste, približno u visini vrata 5, otvorena je sonda s južne strane *murazza*. U presjeku je ustanovljena stratigrafija komunikacija s kontinuitetom od antike do danas. Najniži sloj antičke ceste, naboj pijeska, sitnog kamena i komadića keramike,

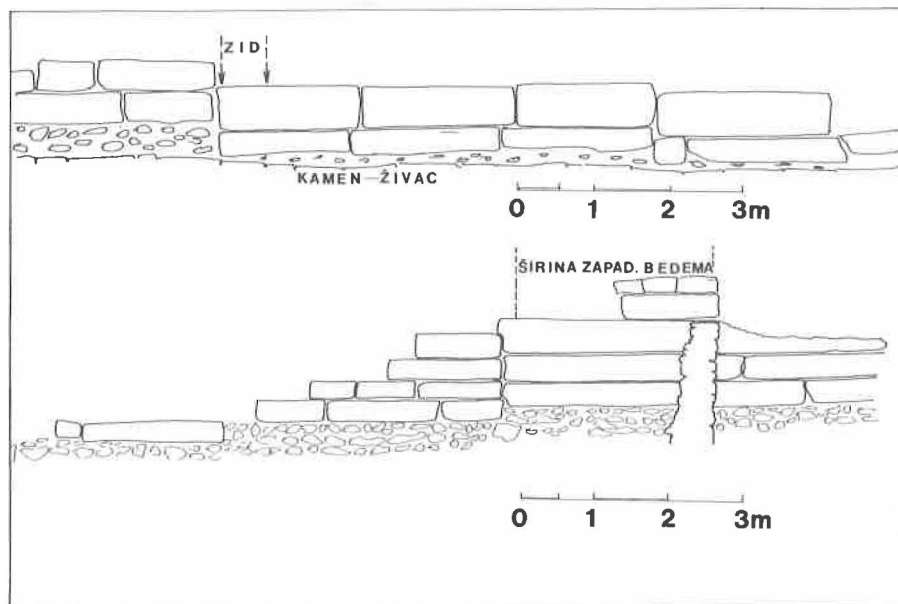
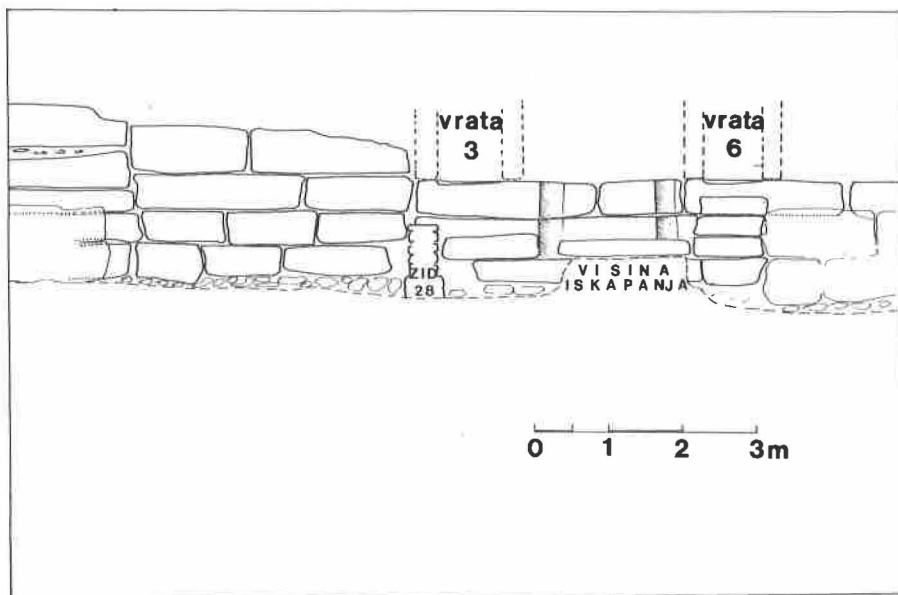
⁴³ Stepenasta promjena nivelete osobito se dobro vidi na *murazzu* s južne strane antičke ceste, u trokutastom prostoru između dva ogranka ceste Split-Trogir (tab. II, 2; sl. 7a).

⁴⁴ O salonitanskom ageru vidi kod M. Suić, »Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, 1955, str. 1 i d.

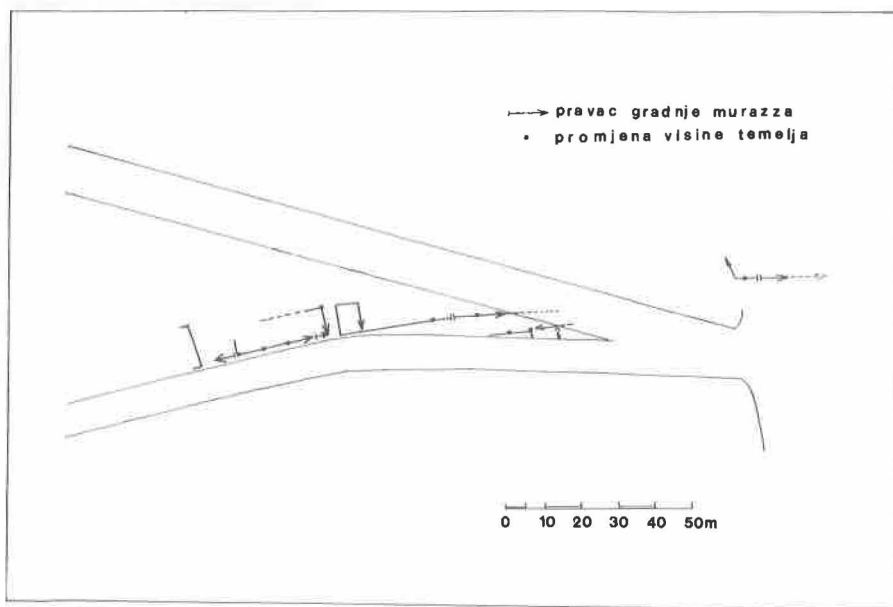
počinje od gornjeg ruba temelja *murazza*. Jedan metar više je njezin najgornji sloj – naboj prijeska, mljevene cigle i tupine čvrst poput žbuke, koji vjerojatno već predstavlja popravke iz doba kasne antike. Iznad ovog sloja u šutu je nađena miramorna ženska glava, s reljefa sarkofaga, iz sredine III. st. n.e.⁴⁵ To predstavlja samo najraniji mogući terminus ante quem non prestanka funkcioniranja antičke komunikacije, jer je glava dospjela ovamo sekundarno. Spomenuto je ranije da je u istočnom dijelu trokutastog prostora između dva ogranka ceste Split-Trogir oslobođen veći segment antičke ceste, ali znatno devastirane izgradnjom suvremene. *Murazzo* s njene uže strane leži na laporastoj litici koja pada koso prema sjeveru. Stoga je donji postroj komunikacije izdignut i izravnat slojevima od smjese šljunka, gline, pijeska ili tupine, dobro nabijenima da bi se dobila vrlo čvrsta podloga. *Murazzo* sa sjeverne strane leži na temeljima ukopanim u zemlju i prijeći da se cesta ne uruši u parcele čija je razina na ovom mjestu niža. Očito je *murazzo* ovdje, a i cijelom dužinom, imao dvojaku funkciju: kao bočna

⁴⁵ Za ovo razdoblje karakteristično je tretiranje površina brzo rotirajućim svrdlom, čime se dobija naglašeni kontrast svjetla i sjene. Takvo tretiranje najizrazitije je u kosi počesljanju na razdjeljak i s pundom na tjemenu, koja se oblikuje dubokim valovitim linijama. Usporedi kod N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988, kat. 23, tab. XV; žensku glavu kat. 78, tab. XXXII b; također usporedi kat. 17, tab. XIV. Isti tretman u punoj plastici vidi u N. Cambi, *Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju*, Split 1985, 17, 424 i d. (glava božice s diademom); 426 i d. (Diana Lucifera).

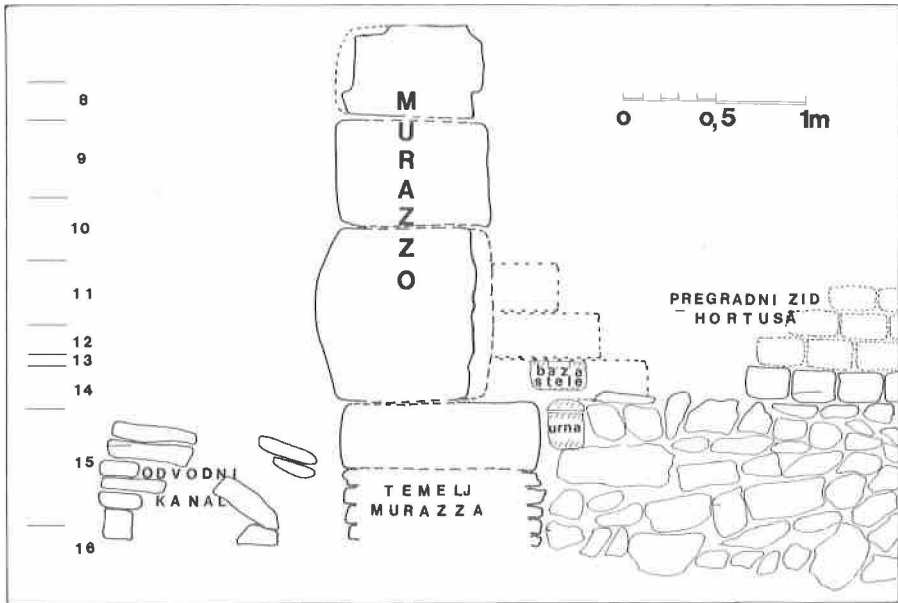

potpora za cestu i kao ogradni zid nekropole. U prilog istovremenosti gradnje *murazza* s cestom govori činjenica da materijal od kojeg je ona načinjena nije naden u hortusima, već samo još u prolazima s antičke ceste u prostor iza parcela (in agro). Dočim je s obje strane izgrađen *murazzo* kao bočna potpora, moglo se pristupiti nasipavanju i nabijanju donjeg postroja ceste. Zanimljivo je da je u prolazu između zidova 16 i 17 u profilu između dva poteza *murazza* otkriven pravokutni kanal dimenzija cca 70×70 cm, koji je nesumnjivo služio za odvođenje oborinskih voda što su se potocima ili bujicama slijevale s padina Kozjaka (tab. IV, 1). On je morao biti u vezi sa sličnim kanalom, vidljivim u profilu sonde s južne strane *murazza* kod vrata 5 (sl. 9).

S antičke ceste moglo se direktno pristupiti u hortuse kroz ulaze-vrata. U posljednjim istraživanjima na *murazzu* ih je otkriveno sedam, svi u prostoru nekropole između dvije asfaltno ceste.⁴⁶ Jedna od njih nalaze se na *murazzu* s južne strane antičke komunikacije i kroz njih se ulazilo u parcelu 11, vidljivu i na »Florisu« Abramićevih istraživanja. Sva vrata sačuvana su u pragovima, osim vrata br. 1, kod kojih su *in situ* sačuvani i dijelovi dovratnika. Na temelju sačuvanih elemenata lako je rekonstruirati njihov izgled.

⁴⁶ Vrata od kojih je sačuvan samo prag otkrivena su na lokalitetu »Hortus« 1970. g. A. Rendić – Miočević, »nav. dj.«, str. 116, tab. XXXVII. Izvan *murazza* jedan prag je 1987. otkriven na zidu br. 11 parcele br. 19.

Vrata su se zatvarala jednokrlnim drvenim vratnicama, koje su okomitom osovinom bile učvršćene u utor na pragu i nadvratniku. U utor su vratnice umetane klizanjem osovine preko kosog žlijeba, koji je sačuvan na svim pragovima. Malim žlijebom, poprečno probijenim, sprečavalo se zadržavanje vode u kosom žlijebu, od koje bi osovina vratnice brže trunula. Vratnice, širine 80-90 cm, otvarale su se prema nekropoli, dok je otvaranje na suprotnu stranu onemogućeno bridnom profilacijom dovratnika.⁴⁷

Kroz vrata stupalo se direktno na razinu parcele; ako je ona bila dosta niža od praga, preko stepeništa.⁴⁸ Tako se u parcelu br. 8 ulazilo kroz dvojna vrata, broj 3 i 6, od kojih su sačuvani samo pragovi s pripadajućim stepeništem (tab. V, 2; sl. 6). Uz vrata br. 6 sačuvana su sva četiri masivna kamena stepenika nejednakih dimenzija. Visine su oko 30 cm, dužine oko 80 cm, a vidljive širine oko 27 cm (jer na donjim širim, leže gornji uži stepenici). Uz vrata br. 3 sačuvan je samo najdonji stepenik, *in situ*. Između dva stepeništa otkrivena je zanimljiva konstrukcija. Na ležećim masivnim kamenim

⁴⁷ Vrata s koso užlijebljenim pragom obradio je B. Ilakovac, »Rimska vrata s koso užlijebljenim pragom«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 10, Zadar, 1963, str. 171.

⁴⁸ Stepenište je otkriveno i 1970. g. (A. Rendić – Miočević, nav. dj., str. 116, tab. XXXVII.)

pločama vidljiva su ležišta za uspravne ploče koje su s *murazzom* zatvarale prostor pravokutnog oblika. Isti takvi utori, samo okomiti, vidljivi su na blokovima *murazza* koji je unutar tog prostora ožbukani. Kroz otvor u ležećim kamenim pločama unutar spomenutog pravokutnog prostora polagane su urne. Sjeverna kamena stranica konstrukcije leži prevrnutna na bok, neposredno uz njen prvobitni položaj.⁴⁹ Uz zapadnu stranu stepeništa, uz vrata br. 6 masivni su kameni blokovi, vjerojatno postolje za aru ili sličan spomenik. Postolju su, priklesavanjem, prilagođeni stepenici, od kojih je najdonji s njim još povezan žbukom. Očita je istovremenost i želja za uobličavanjem u jedinstveni zajednički izgled svih elemenata ovog južnog »prospekta« hortusa br. 8. Možemo stoga govoriti o povezanosti položaja vrata s parcelama-hortusima na način da je prilikom same gradnje *murazza* broj i raspored parcela utjecao na broj i raspored vrata. U prilog tome govore i odnosi hortusa i vrata na dijelu nekropole unutar trokutastog prostora ispred INA-Naftaplina.⁵⁰ Oni su zabilježeni u parcelama br. 2 (sl. 3; tab. IV, 2), br. 3 (sl. 3; tab. V, 1) br. 4 (sl. 4), br. 6, br. 8 (sl. 6; tab. V, 2 i tab. VI, 1) i br. 11. Parcele 1, 9 i 10 nisu cijele istražene; parcela br. 7 je izgleda nastala kasnijom pregradnjom parcele br. 6. Jedino kod parcele (hortusa) br. 5 ulaz nije ustanovljen, ali na tom mjestu *murazzo* nije sasvim otkriven. Čini se teško vjerojatnim da su vrata u *murazzu* mogla biti otvorena kasnijim intervencijama (prosjecanjem zidne mase ili sl.). Zanimljivo je da su svi sačuvani pragovi vrata na *murazzu* istočno od zida 22 na istom redu blokova jer je i visina ceste s koje se ulazilo kroz ta vrata u parcele bila na tom potezu jednolika. Rekonstrukcijom odnosa pragova s temeljima može se zaključiti da je ovdje (vrata 3, 4 i 6) gornji rub antičke ceste (prije kasnijih preslojavanja) bio oko 0,5 m ispod pragova. Ova visina isključivala je upotrebu stepenica s ulične strane, iako je na drugim dijelovima nekropole moglo biti drugačije.

Nekropola se neprekidno mijenjala izgledom. Do znatnije reorganizacije i devastiranja dolazi u drugoj polovini II. stoljeća, kada su se i na *murazzu* kao organskom dijelu nekropole dogodile nasilne promjene. Za vrijeme Marka Aurelija Kvadi i Markomani prelaze sjeverne granice Carstva ugrožavajući i samu Romu. Zbog barbarske opasnosti bedemima se ubrzano okružuju dotad nezaštićena gradska proširenja na istoku i zapadu *urbs vetusa* Salone. Prema natpisima iz 170. g. gradnju bedema i kula izvele su kohorte I⁵¹ i II millaria Delmatarum,⁵² te detaširani odjeli legija II Pije i III Konkordije.⁵³ U natpisu *CIL*, III, 1979 sekundarno ugrađenom u jednu kuću u Splitu

⁴⁹ Donja uska stranica te ploče, na kojoj je nekad ležala postavljena na nož, profilirana je i ima dvije rupe (utora) poput ležišta za osovinu. Iste takve rupe s pripadajućim žlijebovima projicirane su na vodoravnu ploču na kojoj je stranica ležala. Čitava konstrukcija služila je kao cella za urne, ali još nije riješeno pitanje namjene ploče s utorima; možda su to bila pokretna vrata ili sl. Konstrukcija na tako istaknutom mjestu morala je nastati istovremeno s vratima.

⁵⁰ Ulazi-vrata obično nisu na sredini hortusa, kao što bi se očekivalo, već postrance, tako da je uz jednu njihovu stranu pregradni zid hortusa.

⁵¹ *CIL*, III, 1979.

⁵² *CIL*, III, 6374=8655.

⁵³ *CIL*, III, 1980.

i publiciranom još od Lucija spominje se gradnja 800 stopa bedema s jednom kulom. Dužina od 800 stopa bedema i jedna kula navedeni su i u natpisu *CIL*, III, 6374 nađenom 1872. uzidanom u zid u blizini tzv. Porta Andetria. U natpisu *CIL*, III, 1980 nađenom u četvrtoj kuli sjeveroistočno od Porta Andetria 1849. g. riječ je o gradnji 200 stopa (zida). Nove gradske zidine rađene su od sitnijeg lomljenog kamenja utopljenog u obilnu žbuku. Međutim, u pojedinim, osobito njenim zapadnim, dijelovima bedemi su ojačani već obrađenim, gotovim materijalom koji su pružale nekropole, posebno zapadna.⁵⁴ Osim ara, stela i dijelova arhitekture većih spomenika, preuzeti su i blokovi *murazza* i ugrađeni u lice bedema.⁵⁵ Tom prilikom najviše su stradali najbliži dijelovi *murazza*, odakle je bilo lako pokupiti bunje i cestom ih transportirati do gradilišta bedema. Tako su na potezu istočno od zida 22 do spoja s cestom Split-Trogir sačuvana uglavnom dva reda blokova u *murazzu*, koji su ostavljeni da spriječe urušavanje više ceste u niže parcele nekropole koja je još uvijek u funkciji. Zapadniji, udaljeniji dijelovi bolje su sačuvani. *Murazzo* neposredno istočno i zapadno od »Porta occidentalis« potpuno je uništen korištenjem materijala za gradnju bedema (nešto bolja sačuvanost zidova parcela i većih spomenika, poput sarkofaga, nastalih poslije 170. g., ukazuje da do tog devastiranja nije moglo doći samo gradnjom suvremenih prometnica). Kao podesni za ojačanje čela bedema ostavljeni su blokovi *murazza* koji flankiraju sjevernu stranu otvora zapadnih vrata (tab. II, 1 i 2). Nakon što »Urbs occidentalis« dobija bedeme dio zapadne nekropole koji je ostao zatvoren u njemu nesumnjivo izlazi iz funkcije, a vjerojatno tada dio antičke ceste unutar grada dobija popločanje čiji su ostaci otkriveni posljednjim istraživanjem.

Provalom Kvada i Markomana prekinuta je dugotrajna Pax romana i kroz treće stoljeće i kasnije uslijedio je stalni pritisak barbarskih naroda na Carstvo. Stalno prisutan strah od invazije i u Saloni je dovodio do toga da se dobro pazi na obnovu gradskih bedema koji su bili *vetustate consumpti*, za krpanje kojih je korišten i materijal zapadne nekropole.⁵⁶ Pogotovo je ta pojava morala biti uobičajena nakon prestanka funkcioniranja nekropole, kada je kršćanstvo odnijelo potpunu prevagu i kada se ukapanje vrši oko novih kulturnih objekata. O jednoj od kasnijih obnova kula (i zidova), iz početka V. stoljeća, svjedoči natpis *CIL*, III, 1984.⁵⁷

⁵⁴ F. Bulić, »Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell'antica Salona«/ *Bull. dalm.*, 36, 1903, str. 3 i d., T V. N. Cambi, »Salona – nekropole...«, str. 71.

⁵⁵ M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 14, T IV; F. Bulić, nav. dj., T I; L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, nav. dj., T XX sl. 5.

⁵⁶ Velika količina epigrafičkog materijala izvađena je iz kula br. 4 i 5 (po Carrarinu brojanju) srušenih krajem prošlog stoljeća. V. u M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 15; Isti, »Bilješka o zapadnom bedemu antikne Salone«, *VAHD*, 55, 1953, str. 162, T VI, sl. 1-3. O materijalu ugrađenom u zidove i kule vidi i F. Bulić, »Trovamenti antichi nelle mura perimetrali e nelle tori di Salona ad Est dell'amfiteatro, *Bull. dalm.*, 47-48, 1924-25, str. 27 i d.

⁵⁷ U natpisu je riječ o potpunoj obnovi kula (i zidova) za Teodozija II. 425. godine.

Mala visina dijelova *murazza* i zidova grobnih areala otkrivenih u ranijim istraživanjima i tlocrtni izgled zapadne nekropole navodili su na zaključak da je unutrašnjost hortusa bila vidljiva s ceste, a da je orijentacija glavnih spomenika izvršena prema njoj.⁵⁸ Međutim istraživanja 1987. g. pokazala su rekonstrukcijom visine vrata i prema sačuvanosti više redova blokova bunja na pojedinim potezima, da je plašt *murazza* potpuno zatvarao pogled s ceste na parcele, koje su na isti način bile odijeljene i s tri preostala zida. Zbog toga cesta nije predstavljala os prema kojoj su okrenuti i izloženi za gledanje spomenici nekropole, već su oni u gotovo zatvorenom prostoru, unutar četverokuta snažnog, rustičnog zidovlja okrenuti u središte grobnog areala. Takvu orijentaciju vidimo dobro npr. u parceli br. 6, gdje su natpisne plohe tri sarkofaga *in situ* okrenute prema središtu hortusa.⁵⁹ U vezi s takvom unutrašnjom organizacijom nekropole stoji problem nekoliko većih konstrukcija u hortusima br. 16 i 17. Naime, južne strane tih konstrukcija koje predstavljaju baze ara ili postolja spomenika, nalaze se na pravcu zamišljene produžene linije *murazza* sačuvanog zapadnije. Moglo bi se pretpostaviti da je *murazzo*, koji uz hortuse 16 i 17 nije uopće sačuvan, na ovom mjestu pravio blagi lom prema jugu, te da je bio prislonjen uz južna lica konstrukcija. Međutim, to je vrlo teško pretpostaviti za postolje od masivnih blokova tik do sačuvanih temelja *murazza* u hortusu br. 17. Sudeći po visini njihovih temelja i položaju u prostoru, može se s velikom sigurnošću reći da je ono ležalo na liniji *murazza*, odnosno da je izgrađeno nakon što je *murazzo* na tom dijelu uništen. Takvo kasnije negiranje prednje stranice grobnog areala značilo bi sasvim drugačije uređenje prostora, sličnije onim u Akvileji, gdje su lica spomenika okrenuta promatraču s ulice.⁶⁰

Murazzo je čitav rađen od pravokutnih blokova tehnikom rustičnog *opus quadratum*.⁶¹ Loš kvalitet kamena »modraca« koji je pri tom korišten doveo je do njegova pucanja po venama i oštećivanja lica blokova, naročito kasnijim gradnjama suvremenih cesta, a također i prilikom pripreme terena strojevima za izgradnju splitske zaobilaznice. Zbog toga se stiče krivi dojam da su blokovi na većim površinama *murazza* potpuno neobrađeni. Čini se, ipak, da je i »vanjsko« (prema cesti) i »unutrašnje« (prema parcelama) lice

⁵⁸ Na taj način, frontalno, okrenuti su spomenici u četiri hortusa nekropole na via Annia u Akvileji. G. Cuscito, *Aquileia*, Bologna, 1981, str. 71 i slika u tekstu. S. Tavano, *Aquileia e Grado, Storia – arte – cultura*, str. 85 i d.

⁵⁹ Osobito lijepo vidljiva je takva orijentacija na lokalitetu »Hortus«, usporedi F. Bulić, »Escavi...«, T XII, XIII, XVII.

⁶⁰ Na mogućnost postojanja niskih ograda (*lorica*) ukazuje arhitektonski element u obliku polustupa, nađen u hortusu br. 19, koji je predstavljao ležeći završetak zida i u čije rupe su se umetale rešetke od kovanog željeza ili sl. Gotovo identični elementi nađeni su na sepulcretu na via Annia (v. bilj. 58). Jedan pilastar s prikazom erota ljeta i sa žlijebom za umetanje pluteja na obje bočne strane poznat je odranije i sigurno je predstavljao funkcionalni element jedne takve ograde. N. Cambi, »Salona – nekropole...«, str. 106. Također M. Abramić, »Spomenici iz bedema stare Salona«, *VAHD*, 50, 1928-1929, str. 62-63, T VI, 3-4.

⁶¹ Za razvoj tehnike *opus quadratum* na našoj obali vidi M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976, str. 106-110.

murazza prvobitno rađeno bunjasto oblikovanim blokovima, iako nije svugdje iste kvalitete. Struktura zida dobro je vidljiva na licu prema ulici: kod Porta occidentalis (uz parcelu br. 12 – tab. I, 1 i 2), uz parcele 10 i 11 (tab. II, 2), tek od parcele br. 9, u istočnom zidu veće Buličeve »kule« na lokalitetu Hortus;⁶² a i na licima okrenutim prema nekropoli: zidovi br. 17, 18 i 22 u parceli br. 5 (tab. III, 1), zid 16 u parceli br. 4, dijelovima *murazza* unutar parcele br. 3 i Buličeva »kula« na lokalitetu Hortus.⁶³ Dimenzije blokova su uvjetovane visinom uslojenih sedimenata u prirodi, ali se radi u pravilu o megalitima čija dužina redovito prelazi jedan metar, a zabilježene su i veličine od četiri, čak i šest metara. Visina blokova je, uglavnom 0,3-1,0 metara, a širina je prilično ustaljena na 0,8 metara. Manje dimenzije imaju blokovi koji služe za popunjavanje praznina između dva građevinska poteza *murazza*. Omjer dužine i visine je raznolik i kreće se od 10:1 kod veoma izduženih paralelopipeda do 2,8:1. Gornje i donje sljubnice blokova već su prirodno ravne, pa se doraduju bočne strane koje se izvode da budu okomite. Dok su sljubnice bokova vidljivih s bokova lijepo zaravnjene na sve četiri strane oblikovanjem rubne trake (anathyrosis) pomoću finog dljetja, sljubnice bokova prema parceli su grublje pritesane. Ovakvim zaravnjivanjem rubova optički se istakla plastika bunja, plohe kojih su većinom osrednje ispupčene. Izrazito je horizontalno uslojavanje redova *murazza*, pa se stepenaste promjene visine redova blokova, nastale zbog izravnavanja kosine terena, u gornjim redovima ispravljaju ubacivanjem dva niža ili jednog višeg bloka. Da se licu *murazza* prema antičkoj cesti pridavala veća pažnja, vidi se i iz činjenice što kod bunja s ponešto zakošenim gornjim i donjim sljubnicama blokova, nastali razmaci (šupljine) između ploha dva bloka uvijek se nalaze na strani prema parcelama i ispunjeni su žbukom sitnijim kamenjem, dok je prema cesti ostavljen precizno izveden spoj.

Murazzo leži direktno na stijeni (kamen živac), gdje je to bilo moguće provesti, ili je utemeljen na smjesi žbuke i manjeg lomljenog ili priklesanog kamenja.⁶⁴ Blokovi *murazza* također su međusobno vezani žbukom.

Murazzo spada u grupu gradnji masivnim blokovima-bunjama u tehnici rustičnog *opus quadratum*, koja je vremenski određena od sredine I. st. pr. n.e. do prvih desetljeća I. st. n.e., u kojoj su zidovi iz doba Augusta u Jaderu, sjeverni i jugozapadni gradski zid Asserije, sjeverni i istočni zid Varvarije, bedemi Nedina, bedemi Kurika iz I. st. pr. n.e., južno lice sjevernog bedema i sjeverni dijelovi istočnog bedema najstarije jezgre Salone i drugi.⁶⁵

⁶² Struktura *opus quadratum* na »Hortusu« odlično se vidi na istočnom licu istočnog zida većeg grobnog areala, F. Bulić, »Escavi...«, T XVII.

⁶³ F. Bulić, »Escavi...« T X, 1.

⁶⁴ Temelji od manjih klesanaca vidljivi su kod D. Rendić – Miočević, »Iz ranije saloni-tanske graditeljske tradicije«, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom i jadranskom prostoru*, Zagreb, 1980, T II, 1 (legende su zamijenjene s T I).

⁶⁵ Za Zadar v. M. Suić, »Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera«, *Zbornik Instituta historijskih nauka Zadar*, II, 1956-57, str. 13 i d; Isti, *Zadar u starom vijeku*, *Prošlost Zadra*, knji. 1, Zadar, Filozofski fakultet, 1981, str. 188, T VII, 2. Za istraživanja u

Činjenica da u velikoj mjeri već sama kvaliteta i način uslojavanja kamena u kamenolomu uvjetuje kasniju strukturu zidnog platna ili da je jedan te isti blok obraden na dva lica različitim kvalitetom, ukazuje na težinu kronološkog datiranja prema samim tipološkim karakteristikama jedne ovakve gradnje. Ipak, na osnovi omjera visine i dužine blokova, česte upotrebe anatroze, horizontalnog uslojavanja, osrednje ispupčenosti bunja itd., možemo s dosta sigurnosti odrediti gradnju *murazza* na sam kraj I. st. pr. n.e. ili na početak I st. n.e.

Od svih spomenutih zidova rađenih u *opus quadratumu murazzo* se razlikuje izuzetnom veličinom bunja od kojih je izrađen, a razlog je tome postojanje ležišta kamena u neposrednoj blizini gdje su postojeći slojevi (vene) odredili veličinu blokova koji se vade i na taj način pojednostavnili, ubrzali i pojeftinili čitav građevni proces. Na isti način megalitskim blokovima urađena su postolja spomenika, stepeništa i drugo na nekropoli, a i brojni zahvati u graditeljskoj praksi same Salone.⁶⁶ Tragovi erozije nastali djelovanjem mora na jednoj bunji iz *murazza* kazuju da je jedan od kamenoloma bio uz more koje se pruža u neposrednoj blizini zapadne salonitanske nekropole.⁶⁷

Posljednjim iskapanjima potvrđena je istovremenost gradnje »kiklopskog zida« i početka ukapanja na nekropoli. U prolazima između parcela-hortusa s antičke ceste *in agro* nije ustanovljen ni najmanji trag ukapanja, što znači da je ono počelo nakon nastanka arhitektonskog okvira grobnih areala. Unatoč nedostatku prostora prelaskom na ritus inhumacije za cijelo vrijeme funkcioniranja nekropole prolazi su služili svrsi i najranije nestajanjem poganstva, kada se prelazi na ukapanje oko kršćanskih kulturnih objekata, zatvaraju se komunikacije između ceste i nekropole. Stariji, paljevinski ukopi, ograničeni su u okvire zidova parcela, uključujući one izrađene u tehnici *opus quadratuma*, koje su organski dijelovi *murazza*; a nasuprot,

Asseriji v. H. Liebl – W. Wilberg, »Ausgrabungen in Asseria«, *Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts*, XI, 1908, Beiblatt, 17 id; F. Bulić, »Eševci...«, T VII, VIII 1 i 2, IX 2 (legenda je zamijenjena s T IX 1); J. Medini, »Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba«, *Rapski zbornik*, Zagreb, 1987, str. 173. Za Nadin J. Medini, n. dj. Za Kurikum A. Faber, »Antički bedemi grada Krka«, *VAHD*, 55-57 1963-65, str. 45 i d; Isti, »Prilog kronologiji fortifikacija u pomorskom Hriku«, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, T I 2. Za Salonu A. Rendić – Miočević, »Solin – antički grad, Lokalitet II. Spoj gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea«, *Arheološki pregled*, 12, 1970, str. 112 i d., T XXXV; D. Rendić – Miočević, »nav. dj.«, T V; Isti, »Salona 'Quadrata' (Salonitanski oppidum /Caes., h. e. III 9) u svjetlu novih istraživanja«, *Zbornik za narodni život i običaje*, 49, 1983, str. 537 i d. Za Varvariju M. Suić, »Bribir (Varvaria) u antičkoj«, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 10, 1968, Kolokvij o Bribiru, Pregled rezultata arheoloških istraživanja od 1959. do 1965. godine, str. 21 i d., T II, VI, VII 1.

⁶⁶ O lokalnoj tradiciji u upotrebi velikih kamenih blokova utemeljenoj na zalihama na taj način prirodno formiranih slojeva v. u D. Rendić – Miočević, »Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije«, str. 91 i d; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976, str. 107 i d.

⁶⁷ Na ovaj podatak upozorio me je B. Pendžer, viši preparator Arheološkog muzeja Split, kojemu ovom prilikom zahvaljujem.

inhumirani ukopi zbog nedostatka prostora, postupno se šire izvan njih, ponekad u novoizgrađene parcele u drugom redu. Paljevinski ukopi u urnama iz najnižeg sloja često su položeni na temeljnu stopu *murazza*; također iz načina njihova grupiranja očito je da oni poštuju već postojeću zidnu masu. Nigdje nije ustanovljeno da bi *murazzo* preslojio grob.

Točno vrijeme nastanka *murazza* i početak ukapanja na zapadnoj nekropoli pokazat će analiza sitnog materijala kojeg je velika količina nađena u paljevinskim grobovima. Spomenici dosad nađeni na nekropoli ne mogu se datirati prije vremena Tiberija ili nešto kasnije u toku prve polovine I. st. U blizini zapadnih bedema još 1823. g. je nađen veliki natpis Gaja Julija Skepta jednog augustovskog liberta (*CIL*, III, 2097), kao i natpis *CIL*, III, 2056 Gaja Valerija, veterana XI. legije.⁶⁸ Ako su točni podaci F. Lanze o miljokazu iz Tiberijeva vremena koji se nalazio na lokalitetu Stačun,⁶⁹ to bi se moglo povezati s potpunom obnovom komunikacije prema Traguriju, vezanom uz gradnju *murazza*. Iz prvih desetljeća I. st. n.e. je vojnički natpis Lucija Aruncija, veterana VII. legije,⁷⁰ kao i Tita Sabina, također veterana VII. legije,⁷¹ zatim ulomak, nađen posljednjim istraživanjima, velike stele arhitektonskog tipa, karakterističan za vojnike legija i drugih jedinica stacioniranih u Dalmaciji⁷² (tab, VI, 2). Od svih spomenutih spomenika nešto su raniji portreti statua iz mauzoleja Lollia, postavljeni na samom početku I. st. n.e.⁷³

Iako je nezahvalno prije analize sitnog materijala, koja će tek uslijediti, datirati gradnju *murazza*, činjenice navedene o spomenicima s nekropole, strukturi samog *murazza*, te kulturno-historijske okolnosti (pacifikacija provincije nakon sloma Batonova ustanka, zamah cestogradnje za Dolabellina namjesništva) već sada nas navode da je to moralo biti na samom početku prvog stoljeća nove ere, u toku prva dva desetljeća.

⁶⁸ F. Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna, 1856, str. 25 i d.; Isti, *Antiche lapidi Salonitane inedite*, Zadar, 1950, natpisi br. IX i LIII.

⁶⁹ V. bilješku 35

⁷⁰ F. Bulić, »Trovamenti antichi ad Est dell'amfiteatro a Salona«, *Bull. dalm.*, 37, 1914, str. 66, natpis br. 4657.

⁷¹ F. Lanza, *nav. dj.*, natpis br. L.

⁷² Preliminarnim pregledom N. Cambi ju je datirao u drugu četvrtinu I. st. n.e.

⁷³ Na sam početak I. st. n.e. datirane su statue Lollije Secunde, objavljene u F. Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna, 1856, T X 2 i muškarca na T XII 3. N. Cambi, »Salona – nekropole...« str. 75; Isti, »Rimski portret«, *Antički portret u Jugoslaviji*, Novi Sad, 1987, str. 48, kat. br. 36. Glavu muškarca u F. Lanza, *nav. dj.*, na T XII 4, Cambi prema frizuri datira u doba Klaudija ili neposredno nakon tog vremena. Svi dosad spomenuti spomenici iz prve pol. I. st. n.e. locirani su duž čitave zapadne nekropole, iz čega se vidi da ona cijelom dužinom nastaje približno istovremeno.

Željko Miletić: MURAZZO OF THE WESTERN SALONA NECROPOLIS

S u m m a r y

Rescue Salona excavation in 1986-1987 was also conducted at the western Salonitan necropolis with »murazzo«. This excavation helped the analysis of its architectonic and other components. According to the earlier excavations and scientific findings, it was possible to follow the murazzo (with some breaks) from the site Martinčevo, approximately 150 m to the west from the so-called »Urbs vetus«, across the site »in horto Metrodori« to the site Stačuline 1560 m from the city walls of Salona.

The murazzo consists of two parallel walls, each of them adjoining the Roman road. It has a double function: one is the lateral support for the road and the other as a wall of the necropolis. Single hortus walls are made in the same manner as murazzo with the technique of the rustical opus quadratum. The murazzo and these funeral parcels were built at the same time.

The »cyclopic wall« is rhythmically interrupted by a few 3-4 m wide communications, through which it is possible to go »in agro« to funeral parcels. It was possible to go to these communications directly from the road through the gates. The most recent excavations noted the remains of 7 such gates. The height of the murazzo from the road side did not allow the visibility of hortus interior so the monuments were facing toward the center of the rectangular areas surrounded by the walls. The unique architectonic conception is obvious although some of the murazzo parts, at different positions, were built at the same time or in short time intervals. The reconstruction of the Salona-Tragurium road was done at the same time together with the first graves on the necropolis. During the Marcomannic wars, in the second half of the 2nd century, murazzo underwent the first important damage and its massive stones were incorporated into the facade of city walls.

According to the analysis of the murazzo structure and cultural-historical circumstances, the construction of the murazzo can be dated in the first two decades of the 1st century.

T. I.

Ž. MILETIĆ

1

2

T. II.

Ž. MILETIĆ

I

2

T. III.

Ž. MILETIĆ

1

2

T. IV.

Ž. MILETIĆ

1

2

T. V.

Ž. MILETIĆ

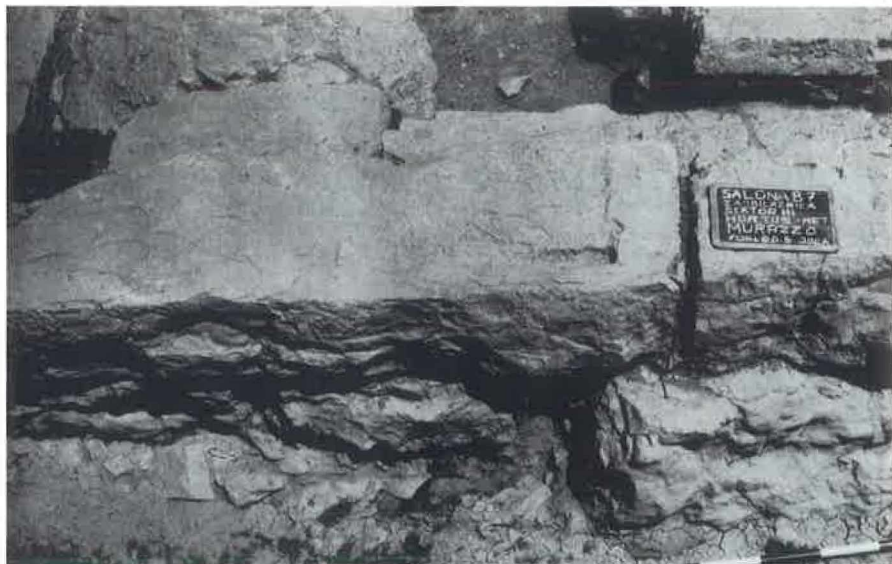
1

2

T. VI.

Ž. MILETIĆ

1

2